

ЄВАНГЕЛІЄ КНЯГИНИ ЗАСЛАВСЬКОЇ (Сценарії повсякденного життя елітної жінки в культурному просторі України середини XVI століття)

У 8 класі загальноосвітньої школи програмою курсу «Історія України» передбачено вивчення учнями теми: «Культура України в XVI — першій половині XVII ст.» Гортаючи сторінки підручників, хрестоматій і методичних посібників, знайомлячись з політичною культурою цього періоду, освітою, мистецтвом та літературою, впадає в око те, що розглядаються, в основному, представники чоловічої статі тогочасного соціуму. А от діяльність жінок, які поряд з чоловіками виступали активними учасницями більшості суспільно-політичних процесів, що відбувалися на українських землях в означений період, ще й досі залишається непомітною за проявами козацької (читай — чоловічої) ініціативи.

У пересічного читача, насамперед підлітка, складається враження, ніби жінки ніколи й не жили на овіяних козацькою славою берегах Дніпра. Або їх було так мало, що вони не полишили історичного сліду, достатнього для відтворення образу жіночої активності.

Та чи відповідає такий підхід до інтерпретації вітчизняної історії XVI — першої половини XVII ст. у дійсності? Це доволі не риторичне запитання ставимо тому, що ні в підручниках, ні в методичних посібниках, ні в програмі шкільного курсу історія повсякденного життя українського жіноцтва та історичні постаті українських жінок литовсько-польської доби не розглядається. Хоча така необхідність уже давно назріла.

Вона визначається як перспективами розвитку української держави, якій, врешті, належить увійти до європейської співдружності і привнести туди свою культурну спадщину, так і нагальною потребою пом'якшення (демилітаризації) історії українського народу, яка й до сьогодні уявляється безкінечним ланцюгом з війн, селянсько-козацьких постань і бунтів. І це при тому, що формування козацтва було лише одним з аспектів багатогранного культурного і суспіль-

ного життя українського народу.

...Друга половина XVI — перша половина XVII ст. характеризуються в історії України помітними структурними зрушеннями в соціально-економічній, політичній, культурній та духовній сферах українського суспільства. В цей час на українських землях відбувався активний процес формування самосвідомості українського етносу, що здійснювалось на двох рівнях: побутовому та ідеологічному.

Перший (побутовий) — проявлявся через етнічне усвідомлення, другий — через боротьбу за національні права та культурні традиції народу: за офіційне визнання руської (тобто, староукраїнської) мови, за чистоту релігійних канонів, утворення національно-державних інститутів [3, СС.33—35].

В означений період українські жінки вищих суспільних станів (а мова йде саме про цей прошарок тогочасного українського суспільства) часто — нарівні з чоловіками — були носіями української культури і звичаїв, активними оборонцями батьківської віри, традицій і рідної мови. Вони намагалися всіляко сприяти інтелектуальній діяльності суспільства, створювали належні умови для поширення освіти і наукових знань, налагодження книговидання, дбали про вкорінення нових гуманістичних ідей [4, С.43].

Серед інтелектуальної української еліти тих часів особливе місце належить **Анастасії Юрївні Гольшанській Заславській** (Жеславській), дружині волинського князя Козьми Івановича Заславського (Жеславського), чиїм старанням і коштом з'явилась на світ українська Першокнига — Пересопницьке Євангеліє, писане живою староукраїнською мовою.

Княгиня Анастасія Гольшанська зуміла реалізувати найголовнішу ідею свого часу — переклад святого Письма на живу народну мову, а також вживання на-

Практика переконує, що історія в шкільному курсі краще засвоюється через асоціації з конкретними історичними особами, через події, пов'язані з діяльністю певних людей. Історичні події, явища, процеси поза впливом на них яскравих особистостей викликають в учнів різних вікових категорій значно менший інтерес, ніж бачення історії через її «людський» бік, через призму особистості конкретної людини [1, С.27]. Засвоєння учнями інформації про життя і діяльність того чи іншого історичного діяча в усій їх суперечливості та складності, в контексті суспільних процесів, сприяє формуванню у підлітків критичного мислення та інтересу до історії як предмета [2, С.7].

родної мови в Богослужінні. В післямові до Євангелія сказано, що переклад зроблений «...для ліпшого врозуміння люду християнського посполитого» і що писано це «накладом благоверной і Христоролюбивой княгині Козьми Івановича Жеславського Параскеви» [5, С.1]. Параскева, Параска — ім'я княгині Заславської Гольшанської в чернецтві, бо в останні роки життя вона була ігуменею жіночого монастиря в місті Заславі.

...Чи мріялось княгині Анастасії Гольшанській та її однодумцям в далекому 1561 році, що через чотирьох тридцять років, саме на Пересопницькому Євангелії, ідейним творцем і меценатом якого була ця мудра і далекоглядна жінка, буде складати присягу на вірність народові України перший Президент незалежної Української держави?

Та про все по порядку.

Княгиня Анастасія (Настасія) Юріївна Заславська Гольшанська походила з роду Гольшанських, які вели відлік поколінь від литовського князя Живинбунда [6, С.604] У 1219 році Живинбунд очолював литовських і жемайтських князів на переговорах з волинськими князями [7, СС.91, 129, 146].

Представники роду Гольшанських зіграли помітну роль як в литовській, так і в українській історії. Свого часу вони обіймали провідні посади в урядах Великого князівства Литовського, мали володіння в землях України, Литви та Білорусі, сповідували православну віру і вважались опікунами та щедрими меценатами Києво-Печерського монастиря [8].

Батько кн. Анастасії, Юрій Іванович (? — 1536), був князем дубровицьким (1505—1536), степанським (1505—1511) та гольшанським (1511—1536) [6, с.608]. Мати, Марія Андріївна, походила з роду волинських князів Сангушків. В родині виховувалось дванадцятьох дітей, п'ятеро хлопців (Іван, Федір, Володимир, Семен і Андрій) та семеро дівчат — Богдана, Анастасія-Богдана, Марія, Софія, Федора (Федка), Олена (Олександра) і Анна [9].

Часом народження Анастасії Юріївни можна вважати період між 1508—1510 роками. Після 1525 року (повноліття дівчат, за Литовським Статутом 1529 р., наступало з 15 років) Анастасію видали заміж за князя Кузьму Івановича Жеславського (Заславського) (? — 1556). Резиденцією князів Заславських було місто Жеслав (Заслав). Очевидно, тут і жила з чоловіком Анастасія, яка після шлюбу почала іменуватись княгинею Жеславською (Заславською) Гольшанською. Від шлюбу з Кузьмою Івановичем княгиня народила двох дітей — сина Януша Івана Заславського (? — 1562) — він згодом успадкував Заславщину — і доньку Анну (1527—1582) [10], яка стала дружиною волинського князя Івана Федоровича Чорторийського. Родовий маєток цієї гілки роду князів Чорторийських знаходився в м. Клевань, неподалік містечка Пересіпниця.

Рід князів Гольшанських і Чорторийські здавна були

пов'язані тісними родинними стосунками. Справа в тому, що бабуся кн. Анастасії по батьковій лінії, Анна Михайлівна (дружина кн. Івана Юрійовича Гольшанського, страченого 1481 р.), походила з роду православних волинських князів Чорторийських [11], які в більшості своїй були палкими прихильниками освіти та активно сприяли тому, аби православні монастирі виступали центрами духовної культури Волині...

Родинне життя Анастасії Юріївни, очевидно, складалося вдало. Рік за роком вона успішно опікувалась маєтковими і сімейними справами, виховувала дітей і турбувалася про свого чоловіка, кн. Кузьму Івановича. Була розсудливою і благочестивою господинею князівського дому і маєтностей.

Та раною весною 1556 року в родину княгині Заславської прийшли смуток і горе. Помер любий чоловік — князь Кузьма. Охоплена тугою княгиня довго не вагалась. Вирішила, передавши маєтності в управління синові Янушу, переступити поріг Заславського православного жіночого монастиря. А в пам'ять про «милого друга» (чоловіка), створити Євангеліє, якому б не було рівних в усій окрузі. В означені часи подібні дії розглядались як доволі традиційне для шляхетського загалу прагнення жінки-удови віддати шану прижиттєвим чеснотам покійного [12, СС.20—21]. Практика придбання богослужбних книг для подальшої передачі їх до церков і монастирів в пам'ять про померлих родичів була досить розповсюдженою на українських землях, і найближче оточення княгині Заславської Гольшанської, очевидно, всіляко сприяло її ініціативі та старанням...

Дванадцятого червня 1556 року княгиня Анастасія разом з сином Янушем складає дарчий Акт про надання монастиреві в селі Двірці маєтностей. В занесеному до актових книг Акті говорилося: «Я, князь Януш Іван Кузьминич Жаславський, поповнюючи волю небожника князя його милості отця мого, разом з її милостю маткою моєю княгинею Анастасією рівною Гольшанською Жаславською, віддаємо тій іменія, що отець мой небожчик князь Козьма Іванович Жаславський міг надати монастиру нашому Дворецькому к церков Святої Тройці» [13, С.45].

Князь Януш Заславський незабаром стане хоробрим воїном і талановитим полководцем. Здобуде славу у битвах з татарами під Збаражем, з турками під Цецорою, з запорозькими козаками та козацько-селянським військом, а ще першим з роду Заславських покине батьківську віру і традиції. Та це буде потім....

А поки в селі Двірці, неподалік містечка Заслав, за два місяці після описаної нами події, серпня 15 дня 1556 року, за волею і коштом кн. Анастасії Заславської Гольшанської, почало творитися Євангеліє, пізніше відоме як Пересопницьке.

В середині XVI ст. релігійні ідеї в очах суспільства набувають значення своєрідного символу, осердя,

навіско якого консолідувалась самосвідомість українського етносу.

Усі народи Європи, які у ті часи сповідували католицтво, творили молитви латиною, а не рідною мовою. У православних країнах Східної Європи молилися так званим церковно-слов'янським «язичієм». Що ж до українських земель, то тут спілкувалися, в основному, староукраїнською мовою, а молитися мусили церковнослов'янською.

Спроби подати святе письмо народною мовою робили вже перші діячі слов'янського друку — Швайполь Фіоль (видає перші книжки у Кракові 1491 року) та Ф. Скорина (видання 1517—1519 рр. у Празі). Невдовзі після виходу в світ книжок Ф. Скорини на Волині починаються проповіді потреби Євангелій руською мовою (так в ті часи називалася староукраїнська мова), а свідомі представники інтелектуальної еліти Волині починають шукати можливостей і коштів для перекладення усіх текстів Євангелія на рідну мову. Бо

«хотіли не самих успіхів церкви, а відродження національного постулу й життя» [14, С.156] та збереження давніх батьківських традицій.

А церква виступала в ролі найрозумілішого тогочасним українцям знакового символу українства. Визначний церковний і культурний діяч, письменник-полеміст початку XVII ст. Мелетій Смотрицький в своєму трактаті «Тренос, або плач східної церкви...», спрямованому на оборону православ'я, зазначав, що «не віра робить Русина Русиною, Поляка Поляком, Литвина Литвином, а народження і кров руська, польська та литовська» [15, С.83]. Серед перекладів староукраїнською мовою конфесійних творів першорядне місце, поза всяким сумнівом, належало Євангелію — одній з найпопулярніших книг Нового Заповіту, що широко використовувалася у богослужінні. Потреба в перекладі гостро відчувалася ще й через те, що, незважаючи на тісну взаємодію української літературно-писемної і церковнослов'янської мов, відмінність між ними невпинно поглиблювалася. Таким чином, поява перекладу Євангелія живою українською мовою, дуже близькою до народнорозмовної, означала розширення її функціональних можливостей, засвідчувала самоусвідомлення та самоідентифікацію українського етносу. Отож, «аби люд християнський посполитий ліпше розумів Святе Письмо та говорив з Богом рідною мовою», як сказано в передмові до Євангелія, княгиня

Сучасна факсимільна копія
Пересопницького Євангелія

Анастасія Заславська і береться за втілення в життя богоугодної справи — переписування, оформлення та перекладення текстів Євангелія на староукраїнську мову...

Для роботи над перекладом княгиня Анастасія, очевидно, за порадою зятя, володаря Клеваньської округи, села Пересопниця і Пересопницького монастиря Пречистої Богоматері, кн. Івана Федоровича Чорторийського, запросила архимандрита цього

монастиря Григорія та переписувача Михайла Василевича із Санока. Своїми знаннями та вміннями вони чудово доповнювали один одного.

Своєрідним керівником проекту, як сказано в післяслові до Євангелія, написаному Михайлом Василевичем, був архимандрит Григорій. Він був достатньо високоосвіченою людиною свого часу. Володів кількома мовами — сучасною йому українською, слов'янською, польською, чеською, латиною і, можливо, навіть

грецькою та німецькою [16, С.2].

В післяслові він зображений як глибоко віруюча і благочестива людина. Розуміючи важливість роботи, Григорій день і ніч молився за те, «аби Господь сподобив його видіти діла свого кінець» [17, С.35]. Молилась за це і княгиня Анастасія...

Не відставав від архимандрита Григорія і переписувач Михайло Василевич, син протоієрея санецького. Маючи добру освіту, він не тільки переписував, але й складав приписки та післямови до кожної з чотирьох частин рукопису.

Роботу над книгою Григорій і Михайло розпочали в монастирі Дворецькому, очевидно, в церкві Святої Трійці, якій згідно волі покійного кн. Заславського було надано значні пожертви. Тут було переписане перше Євангеліє від Матвія. І в день «о Успенію Пресвятої Богородиці», як сказано в післямові, робота над першою частиною Євангелія була завершена.

Княгиня Анастасія, перехрестившись, взяла рукопис до рук і почала повільно гортати сторінки. Роздивлялась на пергаментних аркушах свіжий живопис мініатюр — на неї дивилися не святі, а мудрі люди з народу. Олюднення канонізованих релігією біблійних діячів було, на ті часи, свідченням мужності княгині, бо саме вона була замовницею та ідейною натхненницею перекладу...

Завершувалася ця благородна праця за кілька

років по тому, вже в Пересопницькому Пречистенському монастирі в селі Пересопниця. Сюди — в маєток зятя, кн. Чорторійського [донька Анна, взяла шлюб з кн. І. Ф. Чорторійським (гілка княжого роду Чорторійських на Клевани) ще в 1547 р.] [18, С.72] — кн. Гольшанська переїхала разом з архимандритом Григорієм, переписувачем Михайлом, першою частиною Євангелія, тугою за покійним чоловіком та... з невиліковною хворобою. Однак бажання «видіти діла свого кінець» додавало кн. Анастасії сили й наснаги.

Аби прискорити роботу, кн. Федір і кн. Анна, очевидно, залучили до переписування ще одного писця. Бо основний текст Пересопницького Євангелія, як відомо, був виконаний уставом двох почерків, які, зрозуміло, належали двом різним особам. Цей невідомий (технічний) переписувач, скоріше за все, працював в тому ж таки Пересопницькому Пречистенському монастирі, який належав кн. Чорторійському.

Монастир Пересопниця Пречистої Богоматері (так його названо в описі Луцького замку від 1545 року) «з веку» був у володінні князів Чорторійських [17, С.31]. Першою власницею монастиря по жіночій лінії стала бабуся кн. Івана Федоровича Чорторійського — Софія Немирич, яка «до ее живота» (пожиттєво) тримала, згідно грамоти великого литовського князя Сигізмунда, «манастырь тот на имя Пересопницю» [17, С.30].

Деякий час монастир був у власності кн. Івана Чорторійського, а з 1598 році він перейшов у власність до його доньки Катерини [17, С.32], онуки кн. Заславської, одруженої з каштеляном брацлавським Василем Загоровським. Деяко згодом власницею Пересопниці стає ще одна онука кн. Заславської, княгиня Олена Іванівна Чорторійська (по чоловікові Горностай). Княгиня Горностай Чорторійська мала не лише добру освіту, а й традиційне — для жінок з родів Чорторійських та Гольшанських — покликання благодійниці і меценатки. Княгиня Олена відкрила при монастирі «шпиталь для убогих і недужих та школу для науки дітей». А також самостійно склала для цього монастиря (общежительний) статут [19, С.8]. Є свідчення про те, що племінниця кн. Олени по батьковій лінії, донька православного князя Михайла Федоровича Чорторійського і Софії Юріївни Ходкевичівни кн. Софія Михайлівна Чорторійська Боговिति-на Шумбарська (шлюб із Вацлавом Боговितिном Шумбарським перед 1589) [18, С.72] також надавала Пересопницькому монастирю значні пожертви. А в своєму маєтку в м. Рахманові, на Волині, ця високоосвічена, прогресивна і підприємлива жінка навіть відкрила на власні кошти друкарню. В цій друкарні в 1609 році було виготовлене відоме «Учительное Євангеліє» видатного церковно-освітнього діяча, письменника і друкаря Кирила Транквіліона (Ставровечького) [20, СС.18-19]. Княгиня Софія Чорторійська

добра володіла кількома іноземними мовами і навіть зважувалася самостійно перекладати з грецької на українську мову Святе Письмо. Бо в посвяченні «Учительного Євангелія» сказано, що більшість євангельських і апостольських бесід «преложила с грешкого языка на словенский старанням, промыслом и коштом своим светлой памяти ее милость княжна Чорторійская Софія...» [19, СС.8-9]. На похороні княгині (в 1618 р.) відомий церковний діяч тієї епохи Лаврентій Зизаній виголосив зворушливу проповідь «Поучение при погребі Софіеи княгини Чорторійской» про праведне життя і старання княгині [21].

Пересопницький рукописний осередок прихильника старовини і православних традицій князя Івана Федоровича Чорторійського знаходився неподалік від містечка Загорів, у якому в першій половині XVI ст. також сформувався немалий інтелектуальний та рукописний осередок.

Власниками маєтку в Загоріві були відомі меценати книжної справи та фундатори початкових шкіл, шляхтичі Загоровські [22, СС.138—139]. Дружиною одного з братів Загоровських, Василя Петровича, стала донька кн. Івана Федоровича Чорторійського Катерина [18, С.73]. Зберігся «духовний заповіт» Василя Загоровського, надісланий ним з татарського полону. Згідно заповіту, частина коштів повинна була бути витрачена на придбання Євангелія, Апостола, Псалтиря та інших книг необхідних для церковного вжитку, а також на виготовлення цих книг на місці. Для цього Василь Загоровський наказував знайти «добророго дяка ... з доброго зводу жеби уставнично пісал, аби каждый тий день по три тетраді дестних справедливе, а не фальшиве написал...» [23, СС.82—91].

Як бачимо, меценати Пересопницького і Загоровського рукописних осередків були в досить тісних ділових та родинних зв'язках [24, С.119].

Більше того, шляхтичі Загоровські (Петро і вже згадуваний Василь) були членами антикаталицького культурно-освітнього гуртка православних магнатів Волині, до якого входили князі К.К. Острозький, О.Ф. Чорторійський, Р.Ф. Сангушко, московський князь-емігрант А.М. Курбський та інші [25, С.20]. Є свідчення про те, що донька княгині Анастасії, Анна Кузьмівна Чорторійська Заславська, також брала активну участь в діяльності цього гуртка і мала тісні ділові стосунки з його членами [17, С.32].

...29 серпня 1561 року роботу над рукописом було завершено. Вона тривала цілих п'ять років.

Хочеться вірити, що княгиня Анастасія-Богдана (Настасія) Гольшанська Заславська таки побачила вбране в шкіряну обкладинку творіння свого духу і помислів... Бо померла вона в тому ж таки 1561 році, подарувавши світові і багатьом прийдешнім поколінням українців безцінний скарб — розкішну рукописну книгу, писану пізнім уставом на пергаменті формату 380 x 240 мм. Складалося Євангеліє княгині Голь-

шанської Заславської з чотирьох частин із загальним обсягом 964 пергаментні сторінки. Рукопис був багато орнаментований і прикрашений високохудожніми кількокольоровими заставками та мініатюрами. За красою й багатством оформлення Пересопницьке Євангеліє не мало — та й досі не має — собі рівних серед українських рукописів. Своєю одухотвореністю рукопис нагадував світський витвір, зрозумілий і близький сучасникам. Так народилась і пішла в довге, сповнене бурхливих подій життя безцінна книга українського народу, його духовний скарб і вічний символ українства...

Дещо згодом, у 1570-х роках, знов таки на Волині, міщанин чи то шляхтич Василь Тяпинський (мав будинок у м. Луцьку) також надрукував у своїй друкарні Євангеліє руською (староукраїнською) мовою, а в передмові до нього гаряче відстоював право народної мови в літературі. Ще пізніше, у 1581 році, волинський шляхтич Негалевський, який жив у Кременецькому повіті, неподалік від села Теслугова, перекладає «мовою руською» Євангеліє, що ввійшло в історію українського письменства як «Євангеліє Негалевського» [26, С. 127].

Та все те буде згодом, після того, як побачило в Пересопниці світ Євангеліє княгині Заславської...

Пергаментні, майстерно вбрані сторінки славного Пересопницького Євангелія гортала не лише рука української княгині і меценатки Анастасії Гольшанської Заславської та її «сподвижників», а й славного гетьмана України Івана Мазепи, геніального сина українського народу Тараса Шевченка, а згодом і всіх президентів Незалежної Української Держави [27].

Так, «старанням і промислом» волинської княгині Анастасії Заславської та її однодумців, українці отримали можливість заговорити до Бога рідною мовою «...Отче наш, котрий еси на небесах, нехай святить ім'я твоє. Нехай прилетє крoлевство твоє й нехай будет воля твоя яко в небе, так і на землі...» — зашепотіли уста тисяч чоловіків і жінок, малих дітей і стариків — прихильників українства, батьківських традицій та православної віри. Заговорили так, як про те мислила і як того «власним коштом» і розумом досягла благовірна волинська княгиня Анастасія Юріївна Заславська з славного роду князів Гольшанських.

Посилання

1. Приходько А. Жіночі імена на сторінках історії Давньоруської держави // Історія в школі. — 2008. №4. (квітень).
2. Пінчук А.С. Методичні засади висвітлення історичних постатей у шкільних курсах історії (30-80 -ті рр.. XXст.) Автореферат дис. на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук. — К., 2006.
3. Дашкевич Я. Основні етапи етнічної історії української нації: міфологізація та деміфологізація // Родовід. — Черкаси. — 1991. №2.
4. Див.: Кривоший О.П. Княгиня Анастасія Гольшанська Заславська // Українки в історії. / За загальн. ред. В. Борисенко. — К., 2006.
5. Цит. за: Кривоший О.П. Княгиня Анастасія Гольшанська / Наше життя. — Нью Йорк. — 2000. — № 10.
6. Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. —

Біла Церква. — 2006.

7. Полное Собрание Русских Летописей. [далі: ПСРЛ]. — Т. 35. Летописи Белорусско-Литовские. — Москва, 1980.

8. Див.: Хведченя С. Святые и святыне Киево-Печерской лавры. — К., 2001. — 239 с.

9. В основу розробки складу сім'ї кн. Юрія Івановича Гольшанського покладено працю Л.В.Войтовича Княжа доба на Русі: портрети еліти (див.: Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла Церква. — 2006. — 784 с.) з урахуванням уточнень польського електронного ресурсу Юрій Іванович Гольшанський [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://pl.rodovid.org/wk/Osoba:289245> в якому подано інформацію про дітей кн.Ю. Гольшанського.

10. Анастасія Юріївна Гольшанська [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://pl.rodovid.org/wk/Osoba:278389>.

11. Див.: Юрій Іванович Гольшанський [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://pl.rodovid.org/wk/Osoba:289245>; Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла Церква. — 2006. — С.607.

12. Див.: Анонім «Epicedion, себто вірш жалобний про блгородного й вічної пам'яті гідного князя Михайла Вишневецького» // Українські гуманісти епохи Відродження. / Відп. ред. В.М. Німчик. К., 1995.

13. Цит. за: Кривоший О.П. Княгиня Анастасія Гольшанська Заславська // Українки в історії. / За загальн. ред. В. Борисенко. — К., 2004.

14. Грушевський М.С. Духовна Україна. К., 1994.

15. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) — К., 1993.

16. Грузинский А.С. Пересопницкое Евангелие как памятник искусства эпохи Возрождения в Южной России в XVI веке // Искусство. 1911. — №1.

17. Пономарьова Т.О. Пересопниця. (історико-краєзнавчий нарис: до 850 річчя писемної згадки). — Рівне, 1999.

18. Див.: Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVIIст. — К., 2002.

19. Архив Юго-Западной России издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. (далі АЮЗР) Ч.VIII., Т.III. Акты о брачном праве и Семеном быте в Юго-западной Руси в XVI-XVII вв. — Киев, 1909.

20. Левицький О. Оповідання з життя Волинського панства XVI ст. — К., 1914. — С.18-19.

21. Крыловский А.С. Львовское Ставропигиальное Братство. Опыт церковно-исторического исследования. — Киев, 1904. Приложения, №28.

22. Фотинский О. Обыкновенные люди старой Волини // Волинский историко-археологический сборник. — Житомир, 1900. Вып. 2.

23. Духовное завещание Василия Загоровского, кастеляна Брацлавского. Наставление детям и правила для их воспитания; распоряжение об устройстве церковей, госпиталей и школы. 1577, июля 11. // АЮЗР, К., 1859. Ч. I., Т. I.

24. Немировский Е.Л. Начало книгопечатания на Украине: Иван Федоров. — М., 1974.

25. Запаско Я.П. Пам'ятники книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. — Львів, 1995.

26. Нудьга Г. Суд над українськими поетами XVI століття. // Дзвін. — Львів. — 1990. — №7

27. Див.: Грузинский А.С. Палеографические и критические заметки о Пересопницком Евангелии. — С.-Петербург, 1912. — 37 с; Думитрашко Н. Замечательная рукопись Полтавской семинарии — Пересопницкое евангелие. — Полтава, 1874. — 29 с; Житецкий П.И. Описание Пересопницкой рукописи XVI в. с приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков. — К., 1876. — 79 + 4 с; Франко І. Історія української літератури. Частина перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського // Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. — К., 1983. — Т.40. — СС.222-223; Історія церкви та релігійної думки в Україні. — К., 1994. — Кн.2. — СС.53-55; Пересопницьке евангеліє // Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. Репринтне відтворення видання 1955-1984 років. — Львів, 1996. — Т.6. — С.2014; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УЕ, 1992. — С.644.